

РОЗВІДКИ

УДК 930.2

Людмила Алексахкіна

•

ПАДІННЯ БАТУРИНА (1708 р.) У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

Автор статті "Падіння міста Батурина 1708 року у творчій спадщині Д.І.Яворницького", ґрунтуючись на працях ученого-історика, висвітлює історію міста Батурина за часів перебування і правління у ньому гетьмана Івана Мазепи та аналізує події, які призвели до облоги міста, а згодом - і до його падіння в 1708 році.

Видатне місце в історіографії запорозького козацтва належить українському академіку Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорозької Січі, а геніальний живописець І.Ю.Репін назвав його енциклопедистом козащини. Саме як історик запорозького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д.Яворницький відомий широкій громадськості. Водночас він продемонстрував широчінь наукових зацікавлень, вагомим є його внесок у різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

З науковою творчістю вченого була тісно пов'язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю та змістовністю. Д.Яворницький був добре відомий в Україні й за її межами як неперевершений знавець передусім історії запорозького козацтва і його витвору - Запорозької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори Д.Яворницького відігравали й відіграють сьогодні вагомий роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в оберіганні історичної пам'яті, традицій і мови.

Активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, творчому «кредо», зумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії вчений здійснив комплексне дослідження історії запорозького козацтва. В його працях отримали висвітлення різні аспекти козащини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, відносини із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців. Як зазначив професор М.П.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорозького козацтва - прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотальному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців [1, 108-109].

Творча спадщина Д.Яворницького велика - понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'яткознавства, краєзнавства, а також художні твори - прозові й поетичні [2, 5]. Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника історії козацтва, поряд з розвідками про персоналії доби козащини, посідає

© Алексахкіна Людмила Леонідівна - аспірантка Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

дослідження міст і сіл даного періоду, матеріал яких склав свого роду протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Серед розмаїття представлених міст, містечок і сіл протягом усього творчого шляху дослідника особлива увага приділялася населеним пунктам, які відіграли вирішальну роль не тільки в геополітичному відношенні, але й були центром перебування, а саме резиденцією гетьманів України [3, 100-103]. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він намагався побіжними згадками визначити місце і роль Батурина в історії України [4, 135].

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідає передусім тритомна «Історія запорозьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва. Саме в цій праці Д.Яворницький частково звертає увагу на історію Батурина за часів перебування і гетьманування в ньому Івана Мазепа, робить акцент на облозі міста та зосереджує увагу на подіях, котрі призвели до його падіння в 1708 р. Постать гетьмана Івана Мазепа історик Д. Яворницький у своїй праці оцінює неоднозначно - «натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння». В його характері, відзначив дослідник, поєднувалися риси приватної людини й українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою батьківщину незалежною в політичному відношенні [5, 13; 6, 247; 7, 22-23].

Невипадково Д.Яворницький, звертаючись до перебігу подій в цей період, робить акцент на гетьмануванні Івана Мазепа в Україні. По-перше, це зумовлено тим, що Іван Мазепа саме в цей час перебував при владі; по-друге, Батурин на тоді був резиденцією гетьмана; по-третє, найбільшого розквіту місто досягло за часів гетьмана Івана Мазепа (1687-1708); по-четверте, Івана Мазепа вчений вважав визначним гетьманом України, саме це вдало характеризує його вислів: „Українська історія - від Богдана до Мазепа...”, який він частенько полюбляв повторювати, бо вважав: українське козацтво в своїй історії мало першого гетьмана Богдана Хмельницького, а останнім козацьким ватажком в українській історії був гетьман Іван Мазепа; і наостанок гетьман Іван Мазепа тісно пов'язаний з трагічними подіями, які відбулися в Батурині 1708 р. [8, 105; 9, 97-98; 10, 102].

2 листопада 1708 р. Батурин зник з лиця землі. Це було не просто місто та столиця Лівобережної України, не просто наш тодішній найпотужніший економічний, культурний, політичний центр. Це був символ прагнення українців мати власну долю та власну державу. Найбільшого розквіту місто досягло за часів гетьмана Івана Мазепа (1687-1708) [11, 49]. За його влади тут був заснований Батуринський козацький курінь - тодішній вищий навчальний заклад для військових і державних потреб. У 1708 р. гетьманська столиця стала центром боротьби за відновлення повної державної незалежності [12, 12].

Уперше Батурин згадується в XV ст., побіжно зазначає Д.Яворницький, коли польський король Стефан Баторій в перший рік правління (1567-1586) віддячив гетьману Богдану Ружицькому (Богданко) і всьому козацькому війську за вдалі походи проти татар і турків [6, 44]. Далі вчений робить акцент на Батурині як центрі Батуринської сотні Стародубського полку [6, 71; 13, 9; 14, 8-9]. В 1669-1708 рр. він відзначає, що місто було резиденцією гетьманів Лівобережної України (Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепа), а вже в 1708 р. зруйноване царським військом. Після падіння м. Батурина резиденцією гетьманів стало м. Глухів. [6, 246; 15, 59; 16, 9-10].

Аналізуючи внутрішньополітичне становище в місті, хід подій, які передували військовим діям, вчений особливу увагу звертає на період, коли при владі перебував Іван Мазепа, а Батурин був саме його гетьманською резиденцією: „Після завершення будівництва фортеці гетьман Мазепа й воєвода Неплюєв роз'їхалися, куди кому треба - перший у Батурин, другий у місто Севськ” [6, 44].

Наступна згадка про м. Батурин у праці «Історія запорозьких козаків» зустрічається при цитуванні листа гетьмана Івана Мазепа Війську Запорозькому, в якому йдеться про зраду двох козаків: „ .І як тільки ви той хвальний і богобоязливий послух учините, відразу ми подбаємо про те, що вам пришлють милостиве монарше жалування і від нас борошно і гроші перевізні; окрім того вам примножиться і на майбутні часи монарша милість і наша регіментарська любов, і

надання особливе буде дане. А головне з того розмиру вийдете, що всі християнські народи втішаться від вашої сталості; якщо ж до того і промисли свої покажете, то заслужите похвалу всього світу, яка доброю славою повсюди розійдеться. А що посланцям вашим у Батурині сталася сумна справа і що там убили насмерть двох товаришів, то тим випадком не смутіть ваших, бо вбивство те сталося лише з вини убивців, а не за будь-чим вироком, і покарання тим убивцям, за указом царської пресвітлої величності, буде по істині й по справедливості" [6, 62-64].

Характеризуючи внутрішню політику Івана Мазепи, Д.Яворницький акцентує на діях гетьмана щодо пограбування козаками греків. Саме всі ці події вирішальним чином відбуваються в м. Батурині: „В зв'язку з цим замість царя, який на той час був у поході проти шведів, до гетьмана Івана Мазепи звернувся з запитом граф Федір Головін. Він запропонував гетьманові рішуче вчинити з головними призвідцями вчиненого грабунку, тобто покликати найголовніших з них у Батурин, там несподівано схопити й відіслати до Москви. Але таких дій гетьман ніяк не міг допустити" [6, 201].

Поряд з цим Д.Яворницький, аналізуючи у своїй праці причини падіння Батурина і хід воєнних дій, а саме облогу міста, критично осмислює події, які призвели до трагедії. Наводячи переконливі аргументи, він вважає, що причиною знищення міста був вступ під час Північної війни на українські землі шведської армії Карла XII, з яким Мазепа вів таємні переговори.

Визначивши причини падіння Батурина, вчений аналізує подальший розвиток подій: спочатку захоплення гетьманської столиці, оборону резиденції, а потім падіння міста. Про захоплення та оборону Батурина він зазначає: „ . Цар наказав Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин, де була головна українська артилерія („пушечной великий снаряд") із запасами пороху та набойів, склади харчів і генеральний скарб та архіви українського уряду. . Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю, осавулові Генеральної Артилерії Фрідріхові Кенігсеку і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила, Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького, разом понад 3 000 чол. Залозі було наказано боронити фортецю від москалів і триматися там до повернення Гетьмана зі шведським військом. . Наказ Гетьмана був виконаний. Ні намови Меншикова й князя Д. Голіцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві, ні слабкість батуринських укріплень, ні стара незгода між козаками й сердюками не вплинули на оборонців міста. . 1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. . Вночі проти 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою, завдяки зраді прилуцького полкового обозного Івана Носа, який показав московським військам підземний хід у фортецю, оволоділо Батурином. Усе населення, навіть немовлят, вирізали, а місто спалили" [6, 244-245].

Д.Яворницький у своїй праці звертає увагу на заклик про допомогу запорозьких козаків українському селянству: „Українські селяни знову стали масово рятуватися втечею на Січ. „Якщо ви не приїдете на Україну, - переказували запорожцям втікачі з Лівобережжя, - то всі загинете: з'єднайтеся з татарами та визвольте нас, бо ми усі від Москви пропали". Але все то було дарма. Резиденцію гетьманів з перетвореного на попіл Батурина з волі Москви, зауважує вчений, було перенесено до Глухова, що тоді входив до складу Ніжинського полку [6, 246].

І наостанок, характеризуючи трагічні події, котрі призвели до падіння Батурина, Д.Яворницький оцінює подальший розвиток дій і ситуацію, яка склалася на той час, так: „Почалася Батуринська трагедія. Столиця Гетьманщини, з усіма державними установами, з палацом Гетьмана й церквами, які він збудував, з так близькою Мазепиному серцю бібліотекою і збіркою зброї, що їй рівну не легко було знайти в цілій Європі, з усім тим, що за двадцять літ свого панування зібрав там великий державний і культурний діач України, стала жертвою вогню й московського варварства. . Після Батурина хвиля терору прокотилася по всій

Україні. Розпочалися слідства й жорстокі кари на всіх, хто був причетний чи запідозрений у причетності до справи Мазепи. Жах ширився по містах і селах, населення яких поспішало засвідчити перед московським урядом свою лояльність. Прихильників Мазепи чекали кари, заслання, конфіскація майна, яка поширювалася і на їхніх родичів. А тих, хто робив доноси, нагороджувано чинами, маєтками, конфіскованими у жертв. Глибока деморалізація охопила Україну, де кожний тремтів за своє життя" [6, 245-246].

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький у своїй тритомній праці „Історія запорозьких козаків" не випадково звернув увагу на славне місто Батурин, особливо на події, які передували, і причини, які призвели до його падіння. Хоча згадки про Батурин і його падіння в 1708 р. є поодинокими в творчій спадщині вченого, але все ж таки вони дають чітке уявлення даної проблеми. Переосмисливши вир подій, з'ясувавши чинники, які призвели до трагедії, Д.Яворницький робить висновок про те, що трагічних подій могло б і не бути, а Північна війна закінчилася б зовсім по-іншому за умови, якби фортеця вчасно опинилася в руках Івана Мазепи та Карла XII. Отже, розправа московського війська над Батурином була лише початком розправи над країною.

1. С.В.Абросимова Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця ХІХ - початку ХХ століття /Наддніпрянська Україна: Історичні процеси: Збірник наукових праць. - 2003. - Вип. №2. - С. 106-122.

2. С.В.Абросимова Д.І. Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал. - 2005. - №4. - С. 4-46.

3. Я.В.Верменич «Запорозькі вольності» під пером Д.Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини / Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. - К., 1997. - 376 с.

4. А.Жуковський Гетьман Іван Мазепа в оцінці Грушевського // Український історичний журнал. - 1998. - №6. - С. 134-144.

5. С.В.Абросимова, Д.Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. - 2006. - №2. - С. 12-15.

6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3-х томах. - Львів: Світ, 1992. - Т.3. - 451 с.

7. І Коляда, О.Куриленко, І Мельничук, Д.І. Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України. // Історія в школі. - 2005. - №10. - С. 20-25.

8. С.В.Абросимова, Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (За матеріалами епістолярної спадщини Д.Яворницького) / Історія: Збірник тез та повідомлень. ІІІ Міжнародний конгрес українців. - 1996. - Ч.2. - С. 101-107.

9. С.В.Абросимова, Ю.А.Мицик. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Кривбасу. - 1997. - № 69-70. - С. 87-98.

10. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. - К.: Наукова думка, 1972. - 253 с.

11. В. Бичек. Батурин // Наука і суспільство. - 1998. - №9-10. - С. 48-53.

12. С. Павленко. Не батуринська комедія, а трагедія // Голос України. - 2007. - 14 квітня. - С. 12-13.

13. А. Недавній. Молитва за Батурин // Слово Просвіти. - 2005. - 17. - С. 9.

14. О. Попельницька. Батурин // Жінка. - 2000. - №12. - С. 8-9.

15. А. Скрипник. Нова вулиця у Батурині // Золоті ворота. - 1994. - №3. - С. 58-68.

16. П. Федак. „Із гарячої любови до тебе, народе мій" // Берегиня. - 2004. - №4. - С. 7-14.

Автор статті "Падение города Батурина 1708 года в творческом наследии Д.И.Яворницкого", основываясь на трудах ученого-историка, освещает историю города Батурина во времена пребывания и правления в нем гетмана Ивана Мазепы и анализирует события, которые привели к осаде города, а вскоре - и к его падению в 1708 году.

The article "The Downfall of Baturyn City (1708) in Creative Heritage of Yavornytskyi D.I." based on the works by Yavornytskyi describes the history of the city of Baturyn in times when Ivan Mazepa lived there and was a hetman. The article gives a full analysis of the events which lead to the siege of the city and then further to its downfall in 1708.